

Monumenthallen – en samlings-
plats för Heliga Korsets kapell,
skapad för att ge byggnaden
en "lyftning" och kunna rymma
stora begravningssällskap.
Ekebergsmarmor klär pelarna.
Kalksten på marken.

FOTO: HOS ARKITEKTER

Hanteras varsamt

Skogskyrkogården fyller i år 30 år som världsarv och står inför en omfattande renovering. Tidningen Stens **Petter Eklund** har vandrat runt bland arvet från Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz, och bland annat sökt förklaringen till Ekebergsmarmorns speciella nyans.

Stiligt trä och sten i väntrummet på Hoppets kapell. Golv av slipad respektive tandmejslad röd, vit och grå kalksten från Gusta och Gotland. Golvet omlagt och delvis utbytt 1972. Träet är jämtländsk vresfur.

FOTO: PETTER EKLUND

Lars Olson på HOS Arkitekter lägger handen på den solvarma Ekebergsmarmorn. Vi står omgivna av de strama pelarna som bär upp taket på Monumenthallen vid Heliga korsets kapell på Skogskyrkogården i Stockholm.

Just där, i närkontakten mellan människan, arkitekturen och naturen omkring finns uppdraget: att restaurera och ta hand om en idé och en plats som har värde för hela mänskligheten. Skogskyrkogården blev 1994 ett av Unescos världsarv. Det är 30 år sedan och i höstas beviljade Stockholms stad närmare 300 miljoner kronor som via begravningsavgiften ska avsättas till renovering av platsens centrala byggnader: Skogskrematoriet och dess tre kapell där vi står och kikar på stenens tillstånd. I mötet mellan handen och den gula marmorns hemligheter finns tankar, uppslag och år av insamlad kunskap som ska ge resultat i ett par år framöver.

Egentligen är "skogen", som den kallas internt, ingen kyrkogård, utan en begravningsplats, driven av Stockholms stad via kyrkogårdsförvaltningen. Alla religioner är välkomna att begravas här. Skogskyrkogården invigdes 1920 och stod till största delen klar 1940. Arkitekterna Gunnar Asplund (1885-1940) och Sigurd Lewerentz (1885-1975) ritade landskapet, kapellen och Skogskrematoriet i en gemensam vision om hur död och sorg skulle hanteras i det nya 1900-talet.

Det förunderliga med platsen är att den genom sin hybrid av natur och arkitektur skapar en parallell verklighet, något friare och större än vi. Där finns den stora idén om en tidlös process. Vi föds, vi lever och dör, men allting går vidare i ett trösterikt kretslopp. Människor begravs och aska sprids medan naturen växer, vissnar, återföds och blomstrar igen. Trots, eller kanske tack vare, de runt 500 000 döda som ligger här, är det en av Sveriges härligaste platser. Trafikbrus byts mot fågelsång och sus i trädkronor i skandinavisk tallskog, ljusa björkdungar och öppna ytor, alltning organiserat av ett slags högre makt. Tuktat och vilt, storslagna linjer, vemod och skönhet, och små roliga detaljer i en svindlande helhet. Och Greta Garbos grav. Allt inneslutet av mäktiga granitmurar, byggda som nödhjälpsarbeten på 1920-talet. Bara de 4,2 kilometer långa murarna är värda att beundras.

ett världsarv måste hela tiden underhållas, vårdas och förnyas. Regelverken och kraven är höga. Trots det är anläggningen märkt tidens gång.

- När intresserade kommer hit från hela världen är det tråkigt att byggnaderna är i så dåligt skick, säger Lars Olson som är generalkonsult för projektet.

HOS är specialister på byggnadsvård, antikvariska tjänster, restaureringar och renoveringar. Modernismen ville ha ljusa byggnader, "bostadsmaskiner", vita, slanka lådor som Le Corbusiers Villa Savoye eller funkiskåkarna i Södra Ängby i Bromma. Geometriska ytor stod för nytt liv och optimism.

- Det talades om den "den vita massan" av sten, puts, vitcement och slät betong. Allt skulle framstå som en enighet. Modernismen ska se ung och fräsch ut, säger Lars Olson, som jobbade här en sommar under sin studietid.

- Vi gick tio personer på rad med våra gräsklippare och höll god uppsikt på var basen befann sig, skrattar han.

Då, på 1970-talet, stod inte modernism högt i kurs.

- Vi präglades av kritiken mot Miljonprogrammet.

På senare år har modernistiska och även postmoderna byggnader seglat upp som renoveringsobjekt.

De 85-åriga kapellen är åldrade och slitna, speciellt knepigt

"Varför ville Asplund att stenen skulle gulna? Jag tolkar det som att han ville uppnå ett mjukare intryck ..."

är det med Ekebergsmarmorn. Den sitter fästad som skivor, en gulbeige stenhud på kapellen. Andra fasader är i putsat tegel eller betong. Konservatorn Jarema Bielawski och konstruktören Krister Berggren har inspekterat de berömda fasaderna och föreskrivit hur marmorn ska hanteras. Mycket av problemen ligger på ytan som kalkutfällningar, alger och påväxter.

- Det handlar mest om rengöring och konsolidering.

Högtrycksstvätt har provats med gott resultat, men redan efter några år har alger vuxit fram igen. Tvättmetoder med alkohol ska testas.

Tidigare reparationer har i omgångar satt fula spår i modernismens känsliga ytor. Marmorskivorna sitter fästade med bruk, kramlor och dubbar och började lossna med tiden. Senare försök att fästa dem har varit brutala med borrade skruvhål rätt in genom marmorn, som sedan pluggats med plastbaserat stenmjöl som bildar fula fläckar i skivorna. Detta måste åtgärdas. Vissa plattor har spruckit och behöver ersättas. Hur ska det gå till?

Lars Olson funderar.

- Varför ville Asplund att stenen skulle gulna? Jag tolkar det som att han ville uppnå ett mjukare intryck än den alltför vita Ekebergsmarmorn.

Gunnar Asplund var en humanistisk arkitekt, såg till människan i arkitekturen. Här vid kapellen finns många exempel på hans omsorg i helheter och detaljer. Det är på den höga nivån renoveringarna måste utföras.

Gunnar Asplund bytte fasadmateriäl från tegel till Ekebergsmarmor omkring år 1937, då bygget påbörjades. Plattorna på kapellen bröts antagligen i slutet av 1930-talet i Glanshammar, där Borghamnstén bryter marmor än i dag. Ekeberg är känd för sin ljusgrå, aningen gula ton, men finns i flera kulörer. en inventering av brottet, utförd av statsgeologen Bror Asklund 1938, beskrevs marmorn som kraftigare i textur än Carrara och med en "skulpturellt manligare prägel". Kända Stockholmsbyggnader med Ekeberg i fasaderna är Dramaten, från 1908 när marmorn började brytas, och Folk-samhuset vid Skanstull, som stod färdigt 1960 och är klätt med en vacker blåstrad vit sten. Den gula marmorn på kapellen här framstår som något av ett mysterium nu när ersättningssten måste hittas. Provplattor har satts upp på vissa ställen, men de nya är distinkt grå, en helt annan kulör än de befintliga.

Hur gick Asplund tillväga? I hans egen text om byggnaden i tidningen Byggmästaren från 1940 omtalas marmorplattorna i en fotnot. "Sågade skivor av Ekebergsmarmor, skivorna blästrade och lätt avslipade; en del stålspån från sågningen sitta kvar, så att en svag guldfärgning så småningom erhålles genom rostbildning."

Åldrad, sliten och ärrad modernism på innergården till Trons kapell.

Nya skivor av vit Ekebergsmarmor har satts upp på prov. På de gamla avfasningarna har skåror handristats för att efterlikna den grova stenytan.

Lars Olson i Trons kapell. Pelare i brunmelerad Napoleonmarmor. Golv med mönster av kalksten och tegel.

”Det är enormt mycket småhål på kartan. Det bröts sten i minsta backkrön i Ekebergstrakten. Varje husägare bröt lite själv på tomten.”

Här finns grunden till en av myterna om kapellens marmor, att den gula färgen har uppstått genom rost. En annan envis myt är att stenen färgades in med te. Det går att använda te för patinerering av stenytor, men det är svårt att tro att hela fasaden här skulle ha målats med Sir William eller Earl Grey. Det finns inga färgfotografier av byggnaden från 1940, men gamla bilder visar att krematoriet var betydligt ljusare som nytt. Luftföroreningar och sur luft har säkert gjort sitt för att färga stenen. På de avfärsade kanterna har plattorna repats för hand för att uttrycket ska fortsätta också där. Hur hänger detta ihop?

Svar får vi från Peter Gustafsson, vd på Borghamnsten, som driver Ekebergsbrottet. Driften togs 1980 över av hans farfar. Det visar sig att skivorna antagligen är stålsågade, en gammal metod som övergavs på 1960-70-talen. Under sågningen med ramsåg strösslades vattenblandad sand med tillsatt järnfilspån över sågbladen för att göra hanteringen mer effektiv. I vanliga fall spolades eventuella järnrester av. Skulle man ha låtit bli det med dessa plattor för att lägga grunden för rostfärgning? Visste Asplund hur effekten skulle bli? Uppgiften att plattorna är blåstrade får Peter Gustafsson att fundera.

– Det järn som skulle sitta kvar från sågningen borde ju annars ha åkt bort vid blästringen. Men de kan ha blästrats med stålsand, då borde järnet ligga kvar på ytan. Det skulle bättre förklara myten om rost från sågarna, säger han.

När det gäller själva stenen kan Peter Gustafsson antagligen hitta brytningsplatsen med hjälp av en detaljerad karta över Ekebergsbrottet, upprättad 1962. På den finns olika fyndigheter utmärkta med färgen på stenen: vit, gulgrå, beige, till och med blå och grön marmor.

– Det är enormt mycket småhål på kartan. Det bröts sten i minsta backkrön i Ekebergstrakten. Varje husägare bröt lite själv på tomten.

På kartan syns ”Viabrottet”, ”Lunnabrottet” och ”Dramaten”. I inventeringen från 1938 talas om gul marmor här och var, som i ett litet brott norr om Dramaten med ”en 14 meter mäktig förstklassig gulaktig marmor”. Även i ”Viabrottet” och ”Löreområdet” fanns gulaktig marmor. Peter Gustafsson kan se ett namnlöst brott där stenen ska vara just beige eller gulgrå. Kan det vara platsen för Skogskyrkogårdens gula marmor?

Rapporten från 1930-talet beskriver marmorbrytningen från 1900-talets början som ”otvivelaktigt rovdrift” där bara de bästa bitarna togs ut och mycket bra sten sköts sönder och slängdes på varphögar som blockerade vidare brytning. De exakta brotten kan ha försvunnit under decenniernas brytningar av vit marmor, som har varit mest efterfrågad de senaste 30 åren. Det fina är att det gamla brottet med gulare marmor ligger inom området med brytningstillstånd och kan enkelt öppnas upp.

– Om vi knackar lite på marmorplattorna på kapellet kommer det kanske att visa sig att den färgen är från ett brott i samma område som vi bryter i i dag. Om vi får en order på marmor kan vi börja ta bort matjord, skrapa rent och börja bryta uppifrån.

Brytmetoden blir att såga spår med klinga ungefär en dryg meter ner, sedan linsåga långa limpor, syna dem och dela upp dem i mindre tiotonsblock, som sedan sågas.

– Tar vi till ett större område kommer vi ganska fort in där det bröts för 90 år sedan, säger Peter Gustafsson.

Kanske hittas rätt marmor där?

Lars Olson och HOS Arkitekter har arbetat med Skogskrematoriet sedan 2015. Året innan hade det stängts och ersatts med ett nytt krematorie en bit bort i skogen, ritat av Johan Celsing.

Hur skulle de gamla lokalerna tas omhand och få ny mening? Förberedande arbeten inleddes med förstudie, programhandling, systemhandling, förfrågningsunderlag med konsultgruppen, en kalkyl och budget. Allt detta var klart 2020. Då svepte pandemin in och Stadshuset bestämde att pengarna skulle gå åt annat håll. Tvärnit. På fyra år hinner det hända mycket.

– Vi i projektgruppen hade allting i huvudet, kände varje dörr här i kapellen. Så gick tiden och nu får vi börja om. Hur tänkte vi?

Nu i juni ska handlingarna vara klara igen. Så ska allting handlas upp i en samverkansentreprenad. Enligt tidplanen ska byggentreprenaden dra i gång i början av 2025 och hålla på i kanske två år.

– I stora drag är det ett underhållsprojekt, säger Lars Olson medan vi rör oss vidare bland de solvarma väggarna.

Landskapsarkitekt Maria Handberg arbetar på konsultföretaget Bjerking i Stockholm och är ansvarig för restaureringen av utemiljön kring Skogskrematoriet och kapellen. Här kommer det också att behövas natursten. Stadsmuseet fungerar som antikvarie och sammanställer en konsekvensbeskrivning för allt som rör byggnader och nära omgivning.

– Det kan bli krockar mellan kulturvärlden och bestämmelser, säger Maria Handberg och nämner en Lewerentzritad bro vars räcke är för lågt och glest för dagens normer, men det är stiltigt och hör till arkitekturen och får därför dispens.

Känsligheten i bygget återspeglas i nivån på restaureringarna.

– Allt är genomtänkt i omsorg om den sörjande människan, i infarter och processer hur de sörjande ska närma sig.

Nu ska allt restaureras, alla planteringar och stenläggningar. Förgårdarnas golv i Ölandskalksten och Nastamarmor har sättningar och spruckna plattor. Brunnar och ledningar måste läggas om för att följa dagens standard. Maria har ritat större brunnslock i kalksten. En fontän i grön Ekebergsmarmor på en förgård har länge varit avstängd, men ska sättas i stånd. Äldre teknik som försvunnit måste ersättas. Ramsågad marmor får bytas mot linjesågad eller blästrad Nastamarmor. Återbrukad sten ska användas så mycket som möjligt, till exempel kalkplattorna i Korsets stig som löper från ingången och uppöver kapellen. Det är en väg som är lite svår ur tillgänglighetssynpunkt, men som är avsedd för ett långsamt närmande till fots. En del av stenen har spruckit och brutits loss, men kan delvis användas inne på kapellgårdarna.

Maria Handberg har också just avslutat arbetet med Skogskyrkogårdens nya askgravlund, belägen i kvarter 25 söderut i ett före detta sandtag, en sänka som legat väntande i nästan 100 år,

Fint även i arbetsrummen. Manövercentralen får sitt ljus via glasbetong. Marmor bakom instrumenten.

Vägg av Botticinimarmor från Brescia i Italien. I väggarna löper dolda stuprör som måste knackas fram och bytas utan att skada marmorbröstningen. Golv i mosaik.

FOTON: PETTER EKLUND

men som nu har levt upp med ny natursten och kretsloppstänkande, med fina gömställen för kyrkogårdens salamandrar.

Det är en vanlig dag på Skogskyrkogården, full aktivitet med ett femtontal begravningar. Vi rör oss bland sörjande och svartklädda sällskap med blomsterbuketter. De samlas och inväntar sin tidpunkt i hanteringen. I kapellen görs allting klart för nästa begravning. Psalmsång och nya kistor på vagnar på baksidan.

De sörjande mixas med grupper med kameror, studenter, skolklasser, intresserade och joggare. Allt liv är välkommet, men det krävs organisation. I en miljonstad blir dödsfallen många Skogskrematoriet är byggt för stordrift, en blandning av kyrka och förbränningsanläggning.

Byggnadernas låga profiler uppstod genom Asplunds organisation av många samtidiga begravningar där byggnaderna skulle underordna sig naturen. Ett grandioöst kapell hade förstört grundidén med "det bibliska landskapet", som han kallade det. De modernistiska lådorna präglas av omsorg i rumsligheter, i material och möbler, ner till minsta rockhängare.

Också personalen fick del av Asplunds fingertoppsarkitektur, med fina dagsljusflöden i arbetsrummen, vid kistsättningen och ända in på toaletterna. Det är stiliga lokaler. Manövercentralen har reglage och högtalare infällda i marmor och ett ljuvligt tak i glasbetong.

Det handlar nu om att återställa kvaliteter som har gått förlorade, om än på ett annorlunda sätt, men i samma anda.

- Asplund arbetade extra mycket för att ge processerna en värdighet. Vi blir ödmjuka inför hans omsorger. Blomster och växter skrevs in överallt och mönster i de stensatta golvet skulle mildra sorgen genom materialens närhet, säger Lars Olson.

Gunnar Asplunds son Hans, känd för boken *Farväl till funktionalismen*, renoverade anläggningen på 1970-talet, satte in nya fönster, kaklade brunt i kistsättningshallen, målade om, flyttade murar efter högertrafikomläggningen. Dagens renovering tar även hänsyn till senare förändringar och ganska mycket av Hans Asplunds åtgärder ska behållas.

Lars Olson har aldrig tidigare jobbat med ett så väldokumenterat projekt. Varje byggmöte är registrerat, allt har sparats.

- För oss handlar det om att smyga in och läsa på. Vi har fiskat upp hundratals ritningar och beskrivningar med bortglömda material som granitol och asbetos, säger han och visar runt i den övergivna ugnshallen där sotiga kakel påminner om driften.

- Vi ska försöka skapa ett vackert rum som inte väcker obehagliga tankar på förintelsens effektivitet.

Tvärtom ska krematoriet anslutas till hela platsens upplytande atmosfär och väsen. Vid invigningen 1940 talade borgarrådet Yngve Larsson om Skogskyrkogården som "en frid som övergår allt förstånd", ett uttryck lånat ur bibeln och en sällsamt träffande beskrivning av Stockholms orkestrerade oas av skog, gravar och arkitektur på temat liv-död-liv. ■